

RECENSIES

van de vaderlandse geschiedenis wil verwerven kan men slechts raden alles te lezen van a tot z. Voor de recensent die met een rood potlood gereed zit is dit echter een teleurstellende ervaring.

J. G. Stork-Penning

H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (dissertatie Rotterdam, Historische Werken over Rotterdam XVII, uitgegeven door de 'Stichting Historische Publicaties Roterodamum' onder auspiciën van de vereniging Historisch Genootschap 'Roterodamum'; Schiedam: Interbook International, 1976, xx + 472 blz., f55.-).

In de flaptekst wordt dit boek onder andere intrigerend, boeiend en prettig leesbaar genoemd, maar ik heb tijdens de lezing toch wel vaak aan een uitspraak van Hobsbawm moeten denken: 'If historians wish to justify the resources society devotes to their subject, modest though these are, they should not write exclusively for other historians¹'. Alleen al de hoeveelheid getallen zal wel veel historici zwaar op de maag liggen, al gaat Van Dijk nog lang niet zo ver als bijvoorbeeld sommige auteurs van Franse studies over de historisch-demografische ontwikkeling van minuscule dorpjes, die werkelijk geen enkele poging doen om hun boek toegankelijk te maken voor een 'breder' publiek, een toch niet te verwaarlozen consument. Men moet trouwens wel een begenadigd literator zijn om studies zoals die steeds meer over onderwerpen uit de economische en sociale geschiedenis verschijnen genietbaar te houden voor anderen dan mede-specialisten: getallen worden niet meer alleen maar opgeteld of in een grafiekje ter illustratie verwerkt, ze spreken nu hun eigen taal, worden op hun waarde, betrouwbaarheid en samenhangen getoetst met behulp van statistische methoden. Historici die kwantificeren zoveel mogelijk mijden zullen in die betrekkelijke onleesbaarheid een wapen tegen de hele methode kunnen vinden, ook als het moeilijke materiaal wordt weggemoffeld in bijlagen, als specialistische termen worden vertaald, noten geschrapt en wat illustraties rondgestrooid. Helaas worden dan van de weeromstuit vaak verbale explicaties gegeven van wat er in de paar tabellen die in de tekst zijn opgenomen valt af te lezen.

Misschien is het maar beter om over die aspecten van het verleden die met de methodieken van de sociale wetenschappen worden geanalyseerd ook maar in de taal van die vakken te schrijven. Dan kunnen cijfer, grafieken, basismateriaal om na- en verder rekenen te vergemakkelijken, bespreking van bronnen en gevolgde methode het verhaal zelf vertellen. In onze algemene tijdschriften zou dan in een daartoe aangewezen hoek kunnen worden haar gekloven over verre decimalen achter de komma. Afgeleide studies in de letterensfeer kunnen dan verwijzen naar dit vooronderzoek. Misschien moet het ook *bon ton* worden om onderwerpen te gaan analyseren in de diepte zonder dat er ook nog een fors aantal jaren in de studie betrokken wordt; een soort salami-taktiek waarbij kleine plakjes geschiedenis, grondig bestudeerd, materiaal leveren ter aanvulling en correctie van het globale beeld waarmee we nu gelukkig moeten zijn. Een aanpak waarbij een omvangrijk onderwerp uit de o zo volgeladen negentiende eeuw van alle kanten wordt bekeken kan men eigenlijk niet meer van een auteur eisen. Men moet zich beperken tot enkele aspecten, zoals Van Dijk ook doet, al heeft hij er wel een groot aantal bestudeerd. Als die echter wat de kwantificeerbare zaken betreft tot op de bodem worden uitgevlooid behoeft een volgend onderzoeker niet nog eens al het materiaal door te schoffelen.

1. E. J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875* (Londen, 1975) xiii.

Rotterdam 1810-1880 is een boek voor vakgenoten, al behoeft men geen wiskundige te zijn om het te kunnen volgen. Maar de mooie illustraties (helaas zonder vermelding van de vindplaatsen en zonder onderschrift afgedrukt), de bijlagen vol moeilijke kost en zelfs de vertaling van een enkel citaat maken het niet tot een boekje voor iedereen. Dat kan ook niet gemakkelijk, want getallen spelen er een grote rol in. Wel had Van Dijk de vergeetachtigen onder ons best kunnen helpen door de eerste keer dat een bepaald symbool wordt gebruikt even te herinneren aan het hoe en waarom van o , r of H . Dat is een aanbevelenswaardige vorm van klantenbinding, zelfs bij de grote stroom studenten. Ronduit ergerlijk is, dat het boek wordt ontsierd door een groot aantal taal- en drukfouten en andere slordigheden. Het ziet er zo keurig verzorgd uit: dikker ogend dan het is door de gebruikte papiersoort en de ruime typografische opzet, toegankelijk door inhoudsoverzicht en index. Het is daardoor extra pijnlijk waar te nemen hoe de auteur telkens over de afwerking is gestruikeld; pijnlijk want men kan zo wantrouwen opwekken ten opzichte van onkontroleerbare zaken, denkend aan de bonte koe en het vlekje. En er zou gedacht kunnen worden dat Van Dijk een haastwerkje op de markt heeft gesmeten terwijl ieder die ooit in de keuken van dit soort onderzoek heeft gekeken weet, dat er veel langer hard werk moet worden geleverd aan speuren, passen en meten met onwillig en vaak defect materiaal dan de een tot driejaar die kennelijk in andere faculteiten voldoende plegen te zijn voor het schrijven van een proefschrift².

Maar genoeg over uiterlijkheden, want de ware minnaars ontdekken Kleio's echte betekenis door wratten en valse haren heen. Omdat ik hier niet in een uitleefhoekje voor specialisten schrijf zal ik niet over Uw hoofd heen met de auteur in discussie treden over vragen waar ik mee blijf zitten of verklaringen die mijns inziens te kort schieten. 'Concentratie van de bevolking, de oorzaken van die concentratie en de maatschappelijke effecten die deze concentratie van bevolking met zich mee bracht', dat is volgens de flaptekst het, volgens de auteur op bladzijde 292, één van de kernproblemen van het boek. Voornamelijk door ups en downs in de haven en de scheepvaartbewegingen werd de economische ontwikkeling bepaald. Intussen groeide de bevolking voortdurend en wel van 55.000 tot 310.000 inwoners, veel sneller dan het grondgebied van de gemeente. Letterlijke concentratie dus met onmogelijke woontoestanden en een hoge mortaliteit tengevolge van de erbarmelijke hygiënische toestanden in de overvolle stad. Een epidemie had dus grote kans van slagen, en natuurlijk vooral bij de armen. De kans om hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen was gering, vooral voor de immigranten die meestal uit de laagste klasse afkomstig waren. Door hun grote aantallen waren zij het vooral die voor de groei van de stedelijke bevolking zorgden, want er was lange tijd een sterfteoverschot. Zij beïnvloedden ook de leeftijdsopbouw en de omvang en samenstelling van huishoudens en gezinnen. Al deze thema's vormen het onderwerp van een minutieus onderzoek, maar het voornemen ze te projecteren tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling die in een omvangrijk hoofdstuk van matige kwaliteit wordt geschetst is niet geheel gerealiseerd.

Ik kan het niet laten om op een van de behandelde onderwerpen tot slot nog wat dieper in te gaan, te weten de migratie. Er wordt uitgebreid aandacht aan besteed, leeftijd, beroep, burgerlijke status en wat al niet van de nieuwkomers wordt zo nauwkeurig mogelijk uit de doeken gedaan. Dat het daarbij vooral om de vestigers gaat ligt gezien de titel van het boek voor de hand. Maar ook de vertrekkers worden niet vergeten en dat behoeft

2. E. R. de Winter, 'De 'verdediging' van een proefschrift. Premie op onwetenschappelijkheid', *Universiteit en Hogeschool*, XXIV, ii (oktober 1977) 57.

RECENSIES

niet te verbazen, want het waren er heel veel. Vaak waren dat teleurgestelde immigranten die na korte tijd weer terugkeerden. Door de gebrekkige communicatie wisten de immigranten niet of de werkgelegenheid in de stad veranderde en dus trokken ze conjunctuur-ongevoelig voort. De totale mobiliteit nam dan toe omdat er nog meer mensen dan normaal de stad na een kort, waarschijnlijk vaak ook ongeregistreerd verblijf, verlieten en terugkeerden naar hun oude woonplaats. Dat was meestal een kleine stad op niet al te grote afstand ofwel het niet al te verre platteland langs de rivieren. Volgens de theorie verloopt migratie gewoonlijk etappegewijs van het platteland via kleine steden naar de grote stad. Rotterdam zou dus voor velen het einddoel zijn geweest. Maar er zal over de migratie naar en van Rotterdam nog heel wat onderzocht moeten worden voordat we precies weten hoe het eigenlijk geweest is, Van Dijk zal de laatste zijn om dat te ontkennen. Misschien zal dan blijken dat in de negentiende eeuw de etappesteden geen rustpunten waren waar de plattelanders een poosje bleven om voorzichtig aan de stadslucht te wennen. Misschien trokken overbodige landarbeiders weg uit hun woonplaats op zoek naar werk en inkomen. Het is niet te verbazen dat ze het eerst hoopvol neerstreken in de vertrouwde omgeving van de kleine stad. De bestuurders daar zullen er wel andere opvattingen op na hebben gehouden over de verzorgende functie van hun stad en die nauwelijks geschoolde werklozen weinig gastvrij tegemoet zijn getreden. Bovendien was er waarschijnlijk niet zo heel veel werk te vinden, zodat al gauw het geluk elders werd beproefd. Bijvoorbeeld in een grote stad in de buurt, zodat Rotterdam best een van die toevallige vestigingsplaatsen kan zijn geweest. De sfeer aldaar en de aard van het werk dat men er kon vinden kunnen velen ertoe hebben gebracht hun zwerftocht te vervolgen. Misschien wel naar Amerika.

Bij dat verdergaande onderzoek, dat ook andere aspecten van het verleden van Rotterdam en omgeving kan omvatten, kan het boek van Van Dijk welkome hulp bieden, oriënterend als het zeker in methodisch opzicht is. Trouwens, ook van de tekortkomingen van het boek kan de onderzoeker het een en ander leren.

P. D. 't Hart

N. K. C. A. In 't Veld, ed., *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Bronnenpublicaties Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Documenten, Nr. 2, II; 2 dln., 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1976, x + 1714 blz., 27 illustraties, f 187, 20, ISBN 90 247 1671 3).

Na het verschijnen van de *Correspondentie van Mr. M. M. Rost van Tonningen* (deel I) schreef prof. I. Schöffers in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXII (1969) 69: 'Deze bronnenpublicatie, eerste in een nieuwe Serie van uitgaven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, kan worden aangeduid als volmaakt in haar soort'. Van de hier te bespreken tweede publicatie in de serie kan hetzelfde gezegd worden.

Het werk bevat de tekst van 656 uit SS-archieven afkomstige documenten (benevens nog 33 bijlagen bij sommige dezer documenten), waarvan fotocopies in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie aanwezig zijn. Al deze stukken hebben gemeen, dat hun inhoud op Nederland betrekking heeft. Voor de overgrote meerderheid geldt bovendien nog een ander gemeenschappelijk punt, namelijk dat ze door de *Reichsführer-SS* Himmler ontvangen en/of gelezen dan wel door hem geschreven of geïnspireerd zijn. De documenten worden in strikt chronologische volgorde gepresenteerd; nadelen, die hieruit zouden kunnen voortvloeien voor de praktische bruikbaarheid van het werk, worden weggenomen